

К.А. Тулентаева*¹, Г.Е. Абикенова²

¹тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақ спорт және туризм академиясы. Алматы қаласы,
Қазақстан E-mail: Tulentaeba_55@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты., қауымдастырлыған профессор
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы қаласы. Қазақстан. agulzhazira@mail.ru

КЕҢЕСТІК БІЛІК ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚ АҒАРТУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОРЫН АЛҒАН КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР (XX ғ. 20-30 жж.)

Аңдатпа

Авторлардың өз алдына мәселе етіп отырған сұрағы маңызды да өзекті болып табылады. Біріншіден, халық ағарту үрдісі тарихы Қазан революциясынан бастап 1941 жылғы соғыстың қарсаңына дейінгі аралықты қамтиды. Демек, бұл бағыттағы күрделі даму большевиктік биліктің сан-салалы іс-шаралық саясатымен айқындалып ашылады. Екіншіден, авторлар тарапынан сауатсыздықты жою, бастауыш мектеп, орталау мен орта мектеп және толымды орта мектеп сынды баспалдақтар мұрағаттық құжат мәліметтер мен зерттеулерді пайдаланыла отырылып, толымды талдауға түсіріледі. Бұл тұста кеңестік және тәуелсіздік кезеңде жазылған материалдардағы пайымдаулық көзқарастарды шендестіру әдісімен бағамдауды назарда ұстадық. Мектептердің ара жігін ажырату, олардың материалдық хал жағдайын айқындау, қала мен ауылдық аймақтардағы білім беру жүйесі үрдісіндегі кереғар мәселелердің орын алып отырғандығы, яғни олардың арасындағы зор да ауқымды айырмашылықтар зерделеуге түсірілді. Үшіншіден, сауатсыздықты жою сынды шарадағы және мектеп типтерінің, оқушылардың сандық көрсеткіштеріне қатысты мәліметтер де саралаудан өткізілді. Сандық мәліметтерді сөйлету арқылы бір жағынан, даму динамикасының негізінен болғандығын, екінші жағынан, бұл саладағы жетістіктер мен «жеңістер» әсіре бағаланып, кемшіліктері мен көлеңкелі де келеңсіз тұстары көбінесе бүркемеленгендігін бағамдадық. Төртіншіден, мұғалімдердің Кеңестер елінің қоғамдық-саяси өміріне таңылу құбылысы зерделенді. Бесіншіден, қазақ мектептерінің жағдайы арнайы талдауға түсті және мұнда шешімін таппа-ған түйткілді мәселелер тізбегі (ғимараттық жайлармен қамтылмауы, оқу құралдарының тапшылығы, ұлттық орта мектептің тіптен жоқтығы және т.б.) ажыратылып анықталды. Алтыншыдан, оқу үрдісінде орыс тілінің басымдығы және большевиктердің директивалық қаулы-қарарларының (арабтан латынға, содан кейін латыннан кириллицаға өту) халық ағарту саласындағы салдарлары толымды талдауға түсірілді. Жоғарыда жіктелген мәселелер Кеңес үкіметінің мәдени революция аясында әрекет еткендігі және оның айтулы табыстарға жеткендігін бағамдай отырып, автор коммунистердің мәдениетке, соның ішінде халық ағарту саласындағы, саясаты «қалдық принципі» деңгейінде қалғандығын негіздейді.

Кілт сөздер: «мәдени революция», «халық ағарту саласы», «сауатсыздықты жою», «еңбек мектебі», «бастауыш, орталау және орта мектеп», «мұғалімдер қауымы», «әміршіл-әкімшіл жүйе», «директивалық қаулылар», «партия саясаты», «большевиктік билік», «қалдық принципі».

Тулентаева К.А. *¹, Абикенова Г.Е. ²

¹кандидат исторических наук. Казахская академия спорта и туризма. город Алматы, Казахстан
E-mail: Tulentaeba_55@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент. КазНУ им. аль-Фараби. город Алматы, Казахстан
E-mail: agulzhazira@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКШИЕ В СИСТЕМЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (20-30 гг. XX века)

Аннотация

Поднимаемый авторами вопрос является актуальной проблемой, что возводит ее в ранг объекта исследования. Во-первых, история народного образования охватывает исторический промежуток между Октябрьской революцией и началом войны 1941 года, т.е. процесс развития данной сферы рассматривался в контексте с политикой большевиков. Во-вторых, на основе архивных документов и

исследовательских работ по данной теме проанализированы в полном спектре такие вопросы, как ликвидация неграмотности, начальная, неполная средняя и средняя школа в крае. Авторами были сделаны попытки раскрытия уровня материального положения определенных типов школ, а также существенного различия в системе городского и сельского образования. В-третьих, авторы подвергли анализу статистические данные таких показателей, как количество людей, обученных грамоте, школ, школьников и т.д. Прибегнув к помощи цифровых данных с одной стороны, выявлены динамика развития школ, с другой стороны, переоценка достижения и «победы», таким образом, умалчивание пробелы и негативные явления в этой области. В-четвертых, были показаны, возложенная большевиками роль и определяющие функции, учителям страны в советском обществе. В-пятых, выявляя многочисленные нерешенные задачи и проблемы (нехватка специальных школьных помещений, необеспеченность необходимыми учебно-методическими пособиями, отсутствие национальных средних школ и т.д.), авторами отведено особое место казахской школе. В-шестых, рассмотрены приоритет русского языка в учебном процессе и последствия директивных постановлений большевиков (изменение письменности казахов с арабского на латинский, затем с латинского на кириллицу) в сфере народного просвещения. Совокупность всех этих вопросов рассмотрены авторами в рамках культурной революции, но несмотря на определенные достижения коммунистов, однако в культуре, в частности области образования, действовал «остаточный принцип».

Ключевые слова: «культурная революция», «сфера народного образования», «ликвидация неграмотности», «начальная, неполная средняя и средняя школа», «трудова́я школа», «учительство», «командно-административная система», «директивные постановления», «партийная политика», «власть большевиков», «остаточный принцип».

K.A. Tulentaeva*¹, G.E. Abikenova²

¹candidate of Historical Sciences. Kazakh Academy of Sports and Tourism. Almaty city, Kazakhstan

E-mail: Tulentaeba_55@mail.ru

²candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Almaty city, Kazakhstan E-mail: agulzhazira@mail.ru

SOME PROBLEMS THAT AROSE IN THE PUBLIC EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN DURING THE SOVIET PERIOD (20-30s of the twentieth century)

Abstract

The question raised by the authors is an actual problem, which raises it to the rank of an object of research. Firstly, the history of public education covers the historical interval between the October Revolution and the beginning of the war in 1941, i.e. the process of development of this sphere was considered in the context of the policy of the Bolsheviks. Secondly, based on archival documents and research works on this topic, such issues as the elimination of illiteracy, primary, junior high and high schools in the region have been analyzed in a full range. In this regard, began to study the relationship between schools, the definition of their financial situation, the existence of conflicting issues in the learning process in urban and rural areas, namely huge differences between them. Thirdly, the authors analyzed the statistical data of such indicators as the number of people taught to read and write, schools, schoolchildren, etc. Based on numerical data, on the one hand, we estimated that the dynamics of development was the basis, on the other hand, achievements and "victories" in this area were overestimated, and their shortcomings were often hidden. Fourth, the role and defining functions assigned by the Bolsheviks to the country's teachers in Soviet society were shown. Fifth, identifying numerous unsolved tasks and problems (lack of special school premises, lack of necessary teaching aids, lack of national secondary schools, etc.), the authors has assigned a special place to the Kazakh school. Sixth, the priority of the Russian language in the educational process and the consequences of the directives of the Bolsheviks (changing the Kazakh script from Arabic to Latin, then from Latin to Cyrillic) in the field of public education are considered. The totality of all these issues was considered by the authors in the framework of the cultural revolutions, but despite certain achievements of the communists, however, in culture, in particular in the field of education, there was a "residual principle".

Keywords: «cultural revolution», «educating people», «elimination of illiteracy», «primary, junior high and high school», «labor school», «community of teachers», «administrative-command system», «directives», «party politics», «bolshevik power», «residual principle».

Кіріспе. Социалистік құрылыс үрдісінің ажырамас құрамдас бөлігі мәдени революция деп танылғаны ақиқат. Мәдени революция дегеніміз не? Мақсаты қандай? деген сұрақтар қою арқылы күрделі де қайшылықты осынау құбылысты бағамдалық. Кеңестер елінде көпұлтты социалистік мәдениетті қалыптастыру, халық ағарту жүйесін дамыту, бұқараның «күні өткен көзқарастары мен

ұстанымдарынан» арылтып, халықтың бүкіл рухани өмірінің өзегіне айналатын коммунистік идеологияны өрістету сынды мазмұнмен шендесіп жатты. Ендеше бүкіл Кеңестер жүйесінде нысана етіп басшылыққа алған Қазақстан партия ұйымы да мәдениеттің артта қалуын жойып, халық ағарту ісін, әдебиет, өнер, мәдени мекемелерді дамытуға «ерен күш салды».

Мектеп ісі мәселесін жалаң қарастырудың мүмкін еместігін, яғни оның халық ағарту үрдісінің көпқырлы және сан-салалы шараларымен сабақтаса жүретіндігін алға тарта отырып, бірқатар өзекті сұрақтардың басын ажыратып алу қажеттілігі туындайды. Ендеше пайымдауларымызды Кеңестер еліндегі жалпы кеңестік халық ағарту жүйесі мақсаттық басымдықтармен сипатталатын өзіндік білім беруді іске асырудың бірнеше *сатыларын саралаудан* бастағанымыз абзал.

Халық ағарту ісін әлеуметтік институт ретінде зерделегенде, оның теориялық және тәжірибелік тарихи даму жолын саралау арқылы жемісті тұстары мен түйінді сабақтарын бағамдаудан қарастырып отырған *мәселенің міндеттері* алға тартылды.

Мәселені зерттеу объектісі тұрғысына көтерген тұста, үрдістің құрылымдық жүйесін анықтау, большевиктердің қол жеткізген табыстарын жүйелеу, Кеңестер елінің бұл бағыттағы көкейкесті ұстанымдары мен оларды іс жүзіне асырудағы «макиавеллилік, яғни нәтижеге жету үшін барлық құрал жақсы» саясатының оза жүргендігін айғақтау сынды *мақсаттармен* ұштасып жатты.

Зерттеу әдістері. Мәселені толымды етіп ашу мақсатымен жалпылау мен жекелеу, топтау, салыстыру, айқындау, қорытындылау сияқты *әдістерді басшылыққа ала отырып*, бірізділікпен пайымдауды көздедік. Кеңес үкіметі орнағаннан Ұлы Отан соғысына дейінгі аралықтағы елдің халық ағарту ісіне қатысты партиялық құжаттар саралаудан өткізіліп, тарихнамалық тұрғыдан негізделді.

Талқылау. Біріншіден, авторлар тарапынан көтеріліп отырған халық ағарту жүйесі кеңестік кезеңде мәдени революцияның бір құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды және ең бастысы, осы бағыттағы большевиктердің қол жеткізген табыстарына басымдық беріліп, біржақты пайымдауларға жол берілді деген тұжырым жасалды. Екіншіден, Қазақстандағы тәуелсіздік жылдары жарық көрген Отан тарихына қатысты оқулықтар мен оқу құралдарында бұл тақырып дара, яғни арнайы түрде мәселе деңгейінде қамтылмаған. Ғылыми мақалалардың аталған мәселені жаңаша көзқараспен үндестіру әрекеті көрініс табуда, дегенмен ол толымды да жан-жақты шешімін таппай отыр. Үшіншіден, авторлар кеңестік дәуір мен тәуелсіздік кезеңдегі мәліметтерді саралап бағамдай келе, мағлұматтарды мұрағаттық құжаттармен бекемдеу, халық ағарту саласының қиындықтары мен қайшылықтарын айқындауды нысана ету, сөйтіп, оған жүйелік пен құрылымдық сипат беру жолымен шынайы тарихи үрдіс ретінде зерделуді басшылыққа алуда. Демек, мәселенің нақтылы тарихын беру және оны көпқырлы объект тұрғысынан талдау керектігі туралы тұжырым жасалды.

Нәтижелер. XX ғасырдың 20-30-жж. бастауыш және орта мектептер жүйесін қарастыру елдегі сауатсыздыққа қарсы күреспен сабақтаса жүргені мәлім. Мұнда негізгі сауатсыздықты *жою* мәселесіне қатысты мағлұматтарды қысқаша анықтамалармен айғақтап алғанымыз абзал. РКФСР Халық Комиссар-лар Кеңесі тарапынан *1919 жылдың 26 желтоқсанында сауатсыздықты жою туралы Декретке қол қойылды*, демек, аталмыш құжат сауаттылық жолындағы бүкілхалықтық қозғалысқа бастау болды.

1921 жылы жергілікті жерлерде өкілетті органдары тарапынан сауатсыздықпен күрес үшін *Қазақстандық төтенше комиссия* (Казграмчека деп аталды) құрылды.

Кеңес халқының сауаттылық үрдісіне 1923 жылы құрылған «*Сауатсыздықты жою*» *бүкілодақтық ерікті қоғамы* жаңа тыныс беріп қанат бітірді. Қызыл бұрыштар, қызыл отау, қызыл керуен, халық үйлері, көшпелі кітапханалар, клубтар мен кітапханалардың орнын басқан оқу үйлері «мәдени жорықтың» басында тұрды.

Сауатсыздықпен күрестің жалпы Кеңестер елінде, соның ішінде Қазақстанда, өзіндік нәтижелерге қол жеткізгендігін азамат соғысынан кейінгі 1921-1925 жылдар арасын қамтитын халық шаруашылығын қайта келтіру кезеңіндегі деректік мағлұматтармен түйінделік. Егер 1921/22 оқу жылында республикада 0,7 мың, 1922/23 – 4,1 мың, 1923/24 – 15,8 мың және 1924/25 оқу жылында – 21,9 мың адам сауат ашқан [1, 787 с.].

Қазақстан халқының 30 жылдарының аяғындағы сауаттылық көрсеткіші жайында мәліметтер азды-көпті айырмашылықтармен ерекшеленеді. Мәселен, кеңестік дәуірде жарық көрген Қазақ КСР тарихының бес томдық еңбекте «1939 жалпы жылы 79,3 пайызға өскен. Соның ішінде ер адамдар арасында 85,2, ал әйелдер ортасында 66,3 пайызды құраған» [2, 49-б.]. Тәуелсіздік кезеңде алғашқы оқу құралдарының қатарынан табылған Отан тарихы очеркінде Қазақстан тұрғындарының 1939 жылғы сауаттылық деңгейін 83,6 пайызға жеткізсе [3, 387 с.], тарихшы Әбдіжапар Әбдікәдімұлы 76 пайыз деп көрсетеді [4, 245 с.].

Қаз АКСР ОАК-ті 1930-жылдың 11 ақпанында «ҚазАКСР тұрғындары арасында сауатсыздықты міндетті жою туралы» қаулысы бойынша бірінші бесжылдықтың аяғында республикада сауатсыздардың барлығын қара таныту міндетін қойды. Әрине, оның ойдағыдай болмағаны белгілі және оған себептер де жетерлік.

КСРО-да 1920-1940 жылдары сауаттылық жүйесіне 50 миллион ер адамдар мен әйел қауымы тартылды, сөйтіп, жалпы сауатсызды жою 1940 жылы аяқталды деген тұжырым да бекіген [5, 39 стр.]. Кеңестік әдебиеттерде «сауатсыздыққа қарсы күреске бұқара халықтың белсенді күресі арқасында салыстырмалы түрде қысқа уақытта табысқа қол жеткізілді» сарынды пафостық теңеулер жетерлік. Мына бір сөйлем жолдары айтқан уәжімізге айқын дәлел: «... К концу второй пятилетки Казахстан стал республикой сплошной грамотности. Это было большим завоеванием народа на путях создания социалистической культуры» [6, 36 с.]. Алайда Кеңестер елінде 40-жылдардың басында сауатсыздықты жоюға қол жеткізілмегені айғақ.

Ұлы Отан соғысының басталып кетумен байланысты бұл үрдістің кешеуілдегені сөзсіз, елде негізінен сауатсыздықты жою *өткен ғасырдың 60-жылдарында аяқталды* деп тұжырымдалады. Сөзімізге кеңестік әдебиетке сілтеме жасаған мына бір дерекпен анықталық; егер 1959 жылы Қазақстанның сауатсыз тұрғындарының үлес салмағы 3,1 пайызды құраса, 1970 жылы бұл көрсеткіш 0,3 пайыз деңгейінде болған [3, 387с.].

Келесі мәселе - *бастауыш мектеп*. Бастауыш мектептің үлгісі болып ақысыз төртжылдық білім беретін біртұтас кеңестік еңбек мектебі табылды. Мектептің бұл құрылымы кеңестік халық ағарту жүйесінің жаңа жағдайдағы принциптерін белгілеген 1918 жылғы қазанның 16 жұлдызында шыққан БОАҚ-нің *«Бірыңғай еңбек мектебі» туралы Ережесінде* негізделді. Құжатта нендей басты принциптер айқындалды? Бұлар: ақысыз білім алу, ер және қыз балалардың бірге оқуы, оқушыны жазалаудың барлық түрлеріне тыйым салу, мектептің өзін-өзі басқаруы.

Ережеге сай біріншіден, барлық мектептер екі сатыға бөлінді: біріншісінде 8-13 жастағы, екіншісінде 13-17 жастағы балалар оқитын болды. Екіншіден, революцияға дейін әрекет еткен медреселер, мектептер мен орыс-қазақ мектептерін кеңестік мектептерге айналдыру жолында белсенді жұмыстар басталды.

Жоғарыда айтқанымыздай, бір және екі жылдық мектептердің орнына төрт сыныптық мектептерді ұйымдастыру арқылы бастауыш мектепті құру мүмкіндігінше көзделді.

1926 жылдың мамыр айында Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі тұңғыш «Қазақ АКСР бірыңғай еңбек мектебінің Уставын» қабылдады. Ендеше өлкеде де мектеп құрылысында біржылдық және екіжылдық мектептердің үлес салмағын азайтуға, сөйтіп, «үшжылдық» және «төртжылдық» сыныптардың үлес салмағын арттыруға бағыт ұстады [7, 160 с.].

Үшжылдық мектептерге қарағанда, төртжылдық мектептердің артықшылықтары айналасында талас пікірлердің болғандығын архивтік деректер де дәлелдей түседі: «... Продолжительность курса этих школ, некоторые склонны ограничить 3-мя годами. Мы категорически возражаем ... При неизбежном сокращении срока учебного года в школах где занятия происходят летом, ограничивать прохождения курса 3-мя годами – означало бы сознательно свернуть содержание курса школы, и свести ее значение до роли школы только формальной грамоты. Последний, именно четвертый год обучения, в который должны дети вступить со значительным багажом необходимых формальных навыков и знаний – играет особенно большую роль для повышения интеллектуального роста детей и приобретения хотя бы начальных познаний из окружающего мира и жизни» [8] деп көрсетіледі.

Бұл тұста мектеп ісін жүзеге асыруда большевиктердің өкімет билігі жолында азамат соғысына килігумен және халық ағарту саласындағы кеңестік саясатқа қарсы күштердің іс-әрекеттері қиындықтар тудырғанын атап өткеніміз жөн. Дегенмен, бұл бағытта алға жылжуды байқаймыз. Кеңестік кезеңнің аса беделді дерегі ретінде саналған партия тарихында аталған мектептік құрылымдардың статистикалық мәліметіне жүгінелік: 1828/29 оқу жылында республикада 268 993 оқушыдан тұратын 4 397 бастауыш мектеп болып, бұл көрсеткіш 1926 жылмен салыстырғанда 25 пайызға артқандығы аталады [9, 199-б.]

Қазақстан және Орта Азия республикаларының ұлттық-территориялық межелену үрдісіне орай ұлттық республикалардың шекаралық бойлауы анықталынып, облыстардың айқындалуымен байланысты Халық ағарту комиссариаттарының, сондай-ақ жергілікті жерлерде олардың органдарының құрылуы кеңестік білім жүйесінің дамуына оңтайлы алғышарттар жасады десек болады. Мұның бір айқын көрінісі *1930 жылдың 27 тамызында ҚазКСР ОАК мен ХКК-нің «Жалпы міндетті бастауыш білім беруді енгізу туралы» қаулысы* қабылдануы еді. Қаулығы сәйкес жалпы міндетті бастауыш білім 1930/31 оқу жылынан бастап *8-11 жас арасындағы балаларды* оқуға тарту арқылы жүргізу көзделді. Өлкенің көшпелі аудандары үшін жалпы міндетті бастауыш кейінгі мерзімге

ығыстырылды. Дегенмен, біріншіден, мұндай мектептерге объектіден үш шақырымдық радиуста орналасқан елді мекендердің балаларын көлікпен жеткізу жолға қойылған жағдайда оқуға жіберілу мүмкіндігі берілді. Екіншіден, жатар орны мен тамағы ұйымдастырылар болса (мектеп-интернаттар, жатақханалар) оқуға тартылатындығы баяндалды.

Сол кезеңде маусымдық бастауыш мектептің орнына 8-11 жас арасындағы балалардың 98,6 пайызын оқумен қамтыған толық комплектілі төрт сыныпты мектептер мен мектеп-интернаттар ашылды деген мағлұматтар кездеседі [2,50-б.].

Бастауыш мектеп қабырғасынан өтпеген жасы 11-ден 15-ке дейінгі балалар үшін бір және екіжылдық курстық мектептерді құру көзделді.

Республиканың Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан сынды төрт облысқа қатысты мәліметтер біржылдық бастауыш мектептер 24, 3 пайызды, екіжылдықтар 47,8 пайызды, үшжылдықтар 16,8 пайызды, төртжылдықтар 11,1 пайызды құрағандығынан біздерді хабардар етеді.

Республика мектеп сыныптары балалармен толыққанды қамтылмағанын айтпағанда, толық емес бастауыш мектептер санының басымдығы сақталып отырды. Мұндай келеңсіз құбылыс әсіресе қазақ мектептеріне тән болды.

Республиканың ауылдық мектеп жүйесі үрдісін арнайы талдауды қажет етеді. Мектеп жасындағы барлық балаларды оқуға тарту оңайлық туғызбады. Сол бір кезеңде малшы аудандарда балалардың 50-60 пайызы ғана оқу жүйесіне тартылды. Қазақ ауылдарында бар болғаны оқу, жазу, есептеуден ғана тұратын маусымдық және көшіп жүретін мектептер болды.

Ауылдардың оқу құрылымы негізінен екі, үш, бола қалған жағдайда төртсыныптық мектептермен шектелді. Солай бола тұр, бізге келіп жеткен мәліметтерде мектептердегі қазақ оқушыларының саны 1933 жылмен салыстырғанда, 1936/1937 оқу жылында 220 мыңнан 375-ке өскендігі туралы мағлұматтар берілген [9, 263-б.].

Осы жерде 20-жылдардағы рапорттық құжаттарда халыққа білім берудің ұлттық жүйесін дамыту жолында зор табыстарға қол жеткізгендігі туралы тұжырым жасаған көрсеткіштерімен салыстыруды жөн көрдік. Мәселен, 1926 жылы мектеп жасындағы қазақ балаларының 18 пайызы оқумен қамтылған болса, 1928/29 оқу жылында оның үлесі 34,7 пайызды құраған [9, 199-б.].

Берілген цифрлық архивтік материалдарды саралағанда, екі көрсеткіштің қанша сандық және пайыздық өсуін бағамдадық. Сонымен, 20-жылдары балалар саны 155 мыңға, ал 30- жылдары олардың қамтылуы 16,7 пайызға өскендігін көрсетеді.

Бастауыш мектеп мәселесін Кеңестер елінің осы бағыттағы ұстанған міндеттері және оның іске асырылуы үрдісімен ойымызды қорыталық. КСРО ОАК Президиумының 1935 жылдың 22 қазанында «О советском, хозяйственном и культурном строительстве Казахской АССР за пятнадцать лет» атты қаулысының кейбір үзінділеріне тоқталалық: «... В целях дальнейшего содействия делу успешного социалистического строительства советского Казахстана Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР постановляет осуществить следующие мероприятия:

По народному образованию и подготовке кадров

1. Предложить правительству Казахской АССР:

а) к концу второй пятилетки обеспечить полный охват всех детей начальной школой и закончить ликвидацию неграмотности взрослого населения» [10,180 стр.]. Көріп отырғанымыздай, 1938-1942 жылдарды қамтыған *екінші бесжылдық* жоспарда сауатсыздықты жоюды аяқтау, бастауыш білім беру міндетін орындау көзделді. Большевиктердің іс жүзінде бітпесе де, сөз жүзінде орындалғандығы туралы рапорттық мәлідемелеріне сәйкес, елде *негізінен* бастауыш мектеп жүйесі балалардың 90 пайызын қамтыған 1935 жылы құрылды деген тұжырым жасалды [11, 150 стр.].

Оқулықтарда жүрген жалпы бастауыш білімге қатысты мәліметтерді бір жерге басын тоғыстырсак: мектеп жасындағы балаларды қамту 1929 жылы – 42; 1933 жылы – 81; 1935 жылы – 91; 1937 жылы – 96 пайызды құраған [3, 388 стр.]. Алайда бұл пікір әсіресе Қазақ өлкесі үшін шынайы нақтылыққа сәйкестігі күмән тудырады.

Үшіншіден – орталаумен орта және орта мектеп. Мәдени революцияның маңызды міндеттерінің бірі бүкіл елдегі сияқты республикада да орта мектепті дамыту және нығайту болғандығы белгілі. Бұл істе ВКП(б) ОК-нің 1931 жылдың 5 қыркүйегінде «Бастауыш және орта мектеп туралы» және 1932 жылдың 25 тамызында қабылданған «Бастауыш және орта мектептердегі оқу бағдарламалары туралы» қаулылары үлкен рөл атқарғаны сөзсіз. Құжатта теорияны практикамен ұштастыра білетін коммунизмнің жан-жақты дамыған құрылысшыларын дайындау басты міндет деп табылды және барлық іс-әрекет осы идеяның салтанат құруы жолына бағытталды. Осы тұста цифрларды сөйлетелік: республикада 1932/ 33-оқу жылында 135 908 оқушысы бар 419 жетіжылдық, 17 713 оқушыны қамтыған 31 мектеп жұмыс жасаған [12,288 с.].

Ал 1928/29-оқу жылында *21 мектеп-коммуна, 72 ауыл жастары мектебі, 142 жетіжылдық мектеп, 29 екінші сатылы мектеп* әрекет еткен. Аталған оқу мекемелерінде 50 мың оқушы оқыған [9, 199 -б.].

Қазақстанда мектеп құрылысының қиындықтарын ескере отырып, интернаттары бар *мектеп-коммуналарды* ұйымдастырыла бастады. Бұл әсіресе бастауыш және орта мектеп арасындағы айырмашы-лықты жеңу және қазақ жастарын техникумдарға қабылдауға дайындық үшін баспалдақ деп табылып, біртіндеп жоғарылатылған типтік мектепке айналдыру бағытында алғашқы қадамдар да жасалды. Қалаларда *тәжірибелік-көрсетімдік мектептер* (опытно-показательные школы) қазақ орта мектептеріне бастау болады деген ниетпен құрылған-ды. Алайда әсіресе соңғы мектеп түрінің соғысқа дейін өз миссиясын атқара алмай кеткені бүгінде айғақ.

1940 жылға қарай жалпы бастауыш және орта, орта арнаулы және жоғары оқу орындарының жүйесін қалыптастыру үрдісі баяу жүрсе де жалғасын тапты.

Осы жылы Қазақстанда *1779 орталау* және орта мектеп болса, соның 746-сі ғана қазақ мектебі екен. Ал *орта мектептің* арақатынасы 701 : 168 көрсеткішпен анықталады. Ұлттық тілдегі мектептің сапа және сан жағынан да ақсап тұрғандығы жоғарыдағы цифрлар айғақтай түспек. Бұл мәселенің бір жағы. Екінші қырынан келсек, орталау және орта мектептер негізінен орыстілді тұрғындар басым болған қалалар мен ірі өнеркәсіп орталықтарында әрекет етті. Сол кезеңдегі қарапайым күн көрістің қамында жүрген ауылдық елді мекендерде білім ордасы құрылысы мәселесі туралы айтудың өзі де артықшылық сияқты, себебі материалдық базаның жоқтығы айғақ-ты, яғни мектептер салуға, оқу құралдарын шығаруға, оқытушыларды дайындауға және т.б. қомақты қаржы қажеттілігі түсінікті жайт. Бұл кезеңде Кеңестер елінің бүкіл экономикалық қуаты соғыс жағдайына бейімделе бастағанын, ал республикада жердің қазба байлықтарын белсенді түрде игеру, ауыр өнеркәсіпті дамыту бағытында жұмыстар өрістеген тұста ауылдық аймақтарда құрылыс индустриясы туралы басып айту ағаттық болар. Ауылдық жерлердегі осы типтес мектептерге тосқауылдың тарихшылар тарапынан талдауға түскен басты себептерінің бірін анықталық: «... мұндай жағдай сол кездегі республика басшылығын ақтауға жол ашпаса керек. Олар орын алып отырған ахуалды жан-жақты зерттеп тиісті шаралар қолданулары керек еді, олай болмады. Басшылар сол тұстағы жоғарыдан туған идеологиялық қыспақтың жетегінде кетті» [13, 204-б.].

Жоғарыда мектеп жасындағы балалардың білімге қамтылуы деңгейінің 1935 жылға қарай 90 пайыздық көрсеткішке жеткендігі туралы айтқан едік, міне осыған қарамастан, тартылған оқушылардың үштен бір бөлігі ғана жетіжылдық және орта мектептерде оқыған [3, 388 стр.]. Оның бер жағында, т.ғ.д., проф. Аманжол Күзембайұлы «қазақ мектертері мүлдем болмаған» десе [14, 315 с.], т.ғ.д., проф. Жамбыл Артықбаев «... бүкіл республика көлемінде 1936 ж. орта мектепті бар-жоғы 11 қазақ баласы бітірген» сынды түйінді ой жасайды [11, 150 с.]. Соңғы автордың 11 қазақ баласы туралы мәліметі оқулықта берілген мағлұматпен бекемделіп отырғаны сөзсіз [3, 388 с.].

Кеңес Үкіметі *екінші бесжылдықта* (1938-1942 жж.) қалаларда *жалпыға бірдей міндетті орта білім беру ісін* жүзеге асыруға, деревняда және ұлттық аудандарда *жалпыға бірдей міндетті жеті жылдық білім* беруді аяқтауды белгілді. Алайда большевиктердің алдына қойған бұл сферадағы міндеттері де толыққанды жүзеге аспағаны белгілі.

Алғашқы тарауымызда өткен ғасырдың Кеңес өкіметі құрылғаннан бастап Ұлы Отан соғысына дейінгі тарихи уақыт аралығында мектептер құрылымын сараласақ, енді осы кезеңде мектеп жүйесінде орын алған келеңсіз де қайшылықты құбылыстарды зайқындау керек болып отыр.

Ресейдің бірінші дүниежүзілік соғыстан тұралап шығуы, елдің қантөгіске әкелген 1917 жылдың ішінде екі революцияның бастан кешуі (буржуазиялық-демократиялық және социалистік) экономикалық жағдайды шиеленістіріп жібергені белгілі. Саяси билікті қолға алған большевиктер партиясының котрреволюциялық күштер тарапынан азамат соғысына тартылуы халық шаруашылығын қалпына келтіру үрдісін негізінен 1921 жылы ғана қолға алуға мәжбүр еткені де даусыз. Жаңа экономикалық саясаттың шеңберінде жүрген елді индустрияландыру және ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру саясатын іске асыру үшін қомақты қаражаттың керектігін алға тартып, мәдени революцияны, соның ішінде *халыққа білім беру ісін, «қалдық принципін»* көшіруге әкеліп соқтырды деп ақтар ма едік. Алайда бұл принциптің бүкіл социалистік құрылыс барысында әрекет еткені мәлім.

Ағарту сферасын тұрақты қаржыландыру, мұғалімдердің материалдық жағдайын және әлеуметтік статусын көтеру, түптеп келгенде, сын көтермеді. Республиканың мұрағаттық іс құжаттарының ішінде мұғалімдердің еңбекақысына қатысты келеңсіз жағдайлармен сабақтасқан мағлұматтар баршылық. Мәселен, 1924 жылдың 6 қыркүйегіне жататын ҚАЗАКСР ОАК-нің төрағасы Мендешев, Халық Ағарту комиссарының өкілі Залиев, ҚАЗАКСР ОАК-нің хатшысы Садуақасов қол қойған № 2715 істе Бүкіл губерниялық Атқару комитетіне жіберілген циркулярлық хат көп нәрседен бізді хабардар етеді: «По

имеющимся в Кирнаркомпросе сведениям Губ. и Уезд. ОНО будучи поставлены в тяжелые материальные условия вследствие дефицитности местного бюджета, произвели перед концом учебного года сокращение работников массовых учреждений без выдачи им зарплаты за каникулярное время или же перевели их в конце уч. года по тем же причинам на договорные начала, что повело к снижению зарплаты названным работникам.

Кирчик предлагает всем Губисполкомам принять реальные меры к удовлетворению зарплатой до конца учебного года по ставкам местного бюджета и из средств последнего всех школьных работников сокращенных в течение двух месяцев...» [15]. Бұл жерде мұғалімдерге айлық жалақының төленбей отырғаны және олардың қатарын қысқартуынан басқа, назарға ілінетін нәрсе – мектеп мұғалімдеріне жергілікті бюджеттен жалақы төлеу мәселесі, яғни жергілікті үкімет билігінің қаржылық тығырыққа тірелуі.

Ендеше осындай құбылыстың ағарту саласы қызметкерлерін әбігерге түсіргендігін, сөйтіп, одан құтылу жолдарын іздестіргендігін айғақтайтын мәліметтерді де көптеп кездестіреміз.«Рабпрос» ОК-не 1924 жылдың 20 ақпанында «Рабпрос» Одағы Бөкей губерниялық бөлімінің төрағасы Гонтаревтің хатында аймақ мұғалімдерінің бастан кешіріп отырған жағдайларын сипаттай келіп, олардың «жан айкайлы» талаптары ұсынылады: «...Губисполкомнаотрез отказывается от заключения всякого договора и работники Просвещения – учащие – сидят до настоящего времени на местном бюджете, получая несчастные гроши и то страшно неаккуратно. Все зло в местном бюджете, который с трудом может уплатить те гроши, которые выпадают на долю учащихся за декабрь – 12 руб.90 к., и за январь – 17 р. 76 коп. Работники Просвещения долго терпели и добросовестно исполняли свои обязанности, надеясь, что их труд поймут и достойно оценят. Но вышло наоборот...». Жалақыға қатысты мәселенің шешімін таппауымен байланысты «шулап, әйтеуір ақырында қояды деп» басшылықтың ой түйіп отырғандығын, алайда, бұл істі аяғына дейін олардың жеткізбей қоймауға бекінгендерін, сөйтіп, мұғалімдер ұжымы ақыр соңында амалдары қалмағандықтан,барлық үміттерін Одақтың Орталық Комитетіне артып отырғандығын және одан жақын арада көмек болады деп сенетіндігін баяндайды[16].

Хаттың одан кейінгі тағдырына назар аударсақ, Мәскеуден жауап КСРО Ағарту қызметкерлері одағы Орталық Комитетінен 1924 жылдың 11 наурызында келіп түскен. Хат «Уважаемые товарищи, Ваше письмо нами внимательно рассмотрено и мы спешим дать Вам на него исчерпывающий ответ» деп басталып, шын мәнісінде, бірнеше беттен тұратын және аты айтып тұрғандай «мейлінше толық» баянаттардан тұрады. Сол кезеңнің бүкіл ахуалын бағамдауға мүмкіндік беретіндігі соншалық, мол мағлұматты ауқымды хаттың мәтінін тұтастай оқырман қауымның назарына ұсыну тілегіміз басым. Алайда еріксіз түрде мұндай әрекетке баруға болмайтынын түйсіне отырып, дегенмен көлемді үзінді тастауды жүн көрдік: «... Действительно, по целому ряду практических задач, связанных с общим вопросом о заработной плате, Вы обнаруживаете либо слабую ориентировку в существующем положении, либо резко выражены «профессионализм», явно вредящий тому делу, руководить которым вы поставлены. В самом деле: в то время, как вся система массового просвещения в Советском Союзе вот уже несколько лет строится на местном бюджете. Вы убеждаете нас, что «все зло в местном бюджете» и в качестве одной из мер предлагаете «перевод учащихся губернии на госбюджет», тогда как для всякого практического союзного работника ясна вся нереальность такой постановки вопроса: тяжелое положение госбюджета в настоящем году ставит работников, состоящих на нем, в значительно худшее положение, чем то в котором находятся работники, состоящие на местном бюджете. Самое большее, что может государство, бюджет дать в этом году, это – субвенция / пособие/. Но и на нее в связи с особыми затруднениями и для государства, проводящего ныне денежную реформу, особенных надежд у нас нет»[17].Ұзын-сонар жазылған хаттың мазмұндық мәніне үңілер болсақ, бірқатар сұрақтарға жауап тапқандаймыз: біріншіден, Бөкгуббөлімінің төрағасына өткір мысқылмен «шүйілгендігін», екіншіден, Кеңестер Одағында міне бірнеше жылдан бері бүкіл бұқаралық ағарту жүйесінің мемлекеттік бюджетте отырғандығын, үшіншіден, мемлекеттік қаржыда отырған ағарту қызметкерлерінің жалақысы жергілікті қаржыда жүктелгендерденде төмен екендігін,төртіншіден, мемлекет тарапынан осы жылы ең ары кеткенде субвенция бере алатындығын, алайда оған да соншалық үміт артуға болмайтындығын бағамдаймыз. Реті келіп тұрған кезде оқырман қауымға «субвенция» сынды экономикалық ұғымды түсіндіре кетелік; бұл – жергілікті бюджеттің шығынын өтеу үшін жергілікті өкімет органдарына мемлекет тарапынан берілетін жәрдемнің түрі [18, 397-б.].

Жалақының төмендігі, тұрмысының жайғасып жөнге салынбағаны мұғалімдердің өзін-өзі дамытып, ұшқырлауға деген қабілетін тұншықтырды, бұл, өз кезегінде, мұғалім мамандығының қадірі мен мәртебесін түсірді. Бұл біріншіден, ал екіншіден, жүре бара кейінгі ұрпаққа көлеңкесін түсірген білім сапасының төмендеуіне әкеліп соқтырды. Оқу үрдісінің сапасына қаржыны ағарту жүйесі есебінен үнемдеусалдарынан бір сыныптағы оқушылар санының шектен тыс артуы да себеп болған-ды. Сондай-

ақ Кеңестер Одағында 30-жылдары жоғары сынып оқушылары мұғалімдерінің көбінің жоғары білімі болмады.

Мектеп мұғалімінің мойнына кеңестік құрылыстың санқырлы күрделі міндеттері жүктелді. Сөзіміз дәлелдіболу үшін Бөкей губерниясы Орда уезі мұғалімдерінің 1924 жылы 23 желтоқсанда өткен конференцияның хаттамасында Манаев жолдастың «Учительство И XII съезд РКП» баяндасынан кейінгі қабылданған қаулы олардың бүкіл іс-қызмет сферасын болмаса да, көп қырларынан маңызды мәліметтер береді. Оқытушылардың КСРО Конституциясын, Жер және еңбек туралы заңдар Кодексін, Саяси сауаттылық пен саяси экономиянының басты қағидаларын білуі; жергілікті жерде Кеңес билігі шараларының жетекшісі және насихатшысы болуы; барлық күштерін тұрғындар арасында сауатсыздыққа жұмылдыруы; діни наным-сенімдермен батыл күресті жүргізуі; жергілікті жерлерде Бірыңғай Еңбек мектебі Негізін өмірде іске асыруы; жас ұрпақты коммунистік рухта тәрбиелеуге белсенді атсалысуы; шаруалардың өмірде туындайтын барлық сұрақтарына жауап тауып беретін толыққанды жолбастаушы-ларына айналуы (быть полными справочниками ...) керектігі негізделіп айғақталды. «Еңбекші бұқара халықты ағарту ісінде және дүниежүзілік жау – капиталмен батыл күресте пролетариат авангарды – партиямен қоян-қолтық бірлескен жұмыстарында практикалық нұсқаулар және жолдастық қолдау күтетіндігі» сынды мазмұнмен шендескен соңғы шешімдері рухты қамшылайтын идеологиялық ұстаным-мен бекемделгендігін көреміз [19]. Жоғарыда келтірілген оқытушыларға деген үлкен жауапкерлік пен міндеткерлік бүкіл кеңестік кеңістікке тән құбылыс болғандығы даусыз. Қазақстанда соғыс қарсаңында 44 мың мұғалім болған.

Республикада халықтың ағарту үрдісіне сол кезеңдегі *большевиктік тіл саясатындағы өрескел реформалар* ауыр соққы болып тиді. 1923 жылдың 22 қараша айында Қазақ АКСР ОАК-нің Іс қағаздарына қазақ тілін енгізу туралы Декретіне сәйкес а) ҚАКСР территориясында қырғыз және орыс тілдерін мемлекеттік тілдер деп мойындау; б) ҚАКСР мемлекеттік және қоғамдық мекемелері мен ұйымдарында іс қағаздарын орыс тілімен қатар қырғыз тілінде жүргізу; в) Декреттерді, инструкцияларды, циркулярларды, міндетті қаулыларды және үкіметтік актілерді екі тілде қабылдау және шығару дей келе, ҚырғызОАК-қаулы қабылдады: «1. Ввести с 1 января 1924 г. киргизский язык в делопроизводство во всех киргизских волостях КАССР и в следующих уездах: Адаевском, Тургайском, Челкарском, Темирском, Актюбинском, Иргизском Актюбинской губ., во всех уездах Букеевской губ., Джамбейтинском и Гурьевском Уральской губ., Акмолинском, Атбасарском и Чарлыкском Акмолинской губ., причём в уездах со смешанным населением делопроизводство ведётся параллельно на киргизском и русском языках» [20, 148 с.].

Көріп отырғанымыздай, бұл құжаттанбольшевиктердің ұлт саясатындағы ақылға қонымды бағытын бағамдауға болады. Алайда КСРО-да 1925 жылдан бастау алған әміршіл-әкімшіл жүйе өзінің құйтыртқы болмысын танытты. Сталин бастаған Орталықтың үкімімен қазақ халқы үш рет жазуды өзгертуге тура келді: арабтан латынға, содан кейін латыннан кириллицаға.

Араб графикасына негіздеп қазақ жазуын реформалаған А.Байтұрсынов болғанын кез келген қазақ баласы біледі. Осы жазу үлгісі ұлт мәдениетіне, оның оқу-ағарту ісіне адал да жемісті қызмет атқарғаны даусыз. А.Байтұрсыновтың мектеп оқулықтары 1914-15 пен 1927-28 жж. аралығында пайдаланылып келгені және қазақ оқушыларының бірнеше буыны сауатын оның «Әліпбиімен» ашып, ана тілін «Тіл құралы» арқылы оқып үйренгені өз алдына шежіре. Мәселе аясында А.Күзембайұлының пікірі өзекті де танымды: «Кроме того, даже после усовершенствования А. Байтұрсыном в 1924 г., арабица позволяла казахам читать любые тюркоязычные издания, в.т.ч. и выходившие за рубежом, что считалось политически вредным» [13, 316 с.]. Міне, дәл осы тұста біздер жазуды өзгертуге Кеңестер Үкіметін нендей себептер итермеледі? және оның салдардары қандай? деген заңды сұраққа келіп тірелеміз.

Саралалық. *Біріншіден*, араб әрпі негізінде оқыған жүз мыңдаған қазақ қайтадан сауатсыз болып шықты да қалды, сөйтіп, жаңа алфавитті меңгеруі міндеті тұрды, *екіншіден*, қазақ халқын Орталық Азия халықтарының ғасырлар бойы жасаған мәдени мұрасынан жасанды түрде аластатты (әрине, тарихымыздан түркі даласына YIII ғасырда араб шапқыншылығының барысында араб тілі мен ислам дінінің зорлықпен енгізілгені де есте), *үшіншіден*, араб тілдік шетел әдебиеттерімен танысудың социалистік құрылысқа қатерлі де қауіптілігін бағамдады, *төртіншіден*, латын әліпбиінің «қадіріне» жетіп, Еуропаның өркениетіне тартылу көзделсе, большевиктеркириллицадан неліктен бас тартпады, ендеше осыдан келіп шығатын басты түйін *бесіншіден*, олар бұл реформаны *түпкі мақсатқа жетудің баспалдағы* ретінде шебер де оңтайлы пайдаланды. Демек, Кеңестер билігінің көздеп көксеген нысанасы Ресей империясының бұратана халықтарды кириллицаға көшіріп, оларды тарихи жадынан айырып, санасын уландыру арқылы өз уысынан шығармау болған астарлы сұрқия саясатын баянды ету еді.

Кеңестің тәртіптің тіл аясындағы қуғындау саясатының жемістері 1928 жылдың 20 желтоқсанындағы Қазақ АКСР ОАК-нің латын алфавитіне, 1940 жылдың 10-қарашасындағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің латыннан орыс графикасына негізделген жаңа алфавитке, яғни кириллицаға көшіру туралы қаулылары болып табылды. Соңғы құжатты қабылдау арқылы Коммунистік партия «қамқорлық» сипатымен бүркемелеген «халық санасын отарлау» саясатын орнықтырды да. Патшалық самодержавие мен Кеңес үкіметінің бұл бағыттағы саясатының мәндік-мазмұнына салиқалы да сыншыл тұжырымдар жасаған елдің танымал азаматы Мекемтас Мырзақметовтың сөзіне құлақ түрмеске болмас: «... өткен тарихынан, ұлттық сезімінен қол үздіріп рухани мәңгіртке айналдырудан басқа ештеңе де емес, ... адамзат тарихындағы ең қатерлі апат...» [21,28-б.].

Кеңестік кезеңнің 20-жылдарына қатысты архивтік деректер де «ұлттық мектептер» деген жалаң ұғымды көбінесе бетперде етіп ұстап, ал негізінен республиканың оқу-ағарту ісінің, мүмкіндігінше, орыс тілінде өрістеуіне ниет артқандарын аңғартады. Мұндай әрекеттер қырғыз (қазақ) мектептеріндегі «...оқу, көпшілік-ғылыми әдебиеттердің толықтай жетіспеушілігімен, толық дәрежесінде дайындығы жоқ оқытушылардың болуы...» сынды себептердің оқу үрдісіне кері ықпал етіп отырғандығын алға тарта түсіндірілді. Және ол мектепті тұралатады деп негіздейді. Сондықтан не іслеу керек? Бұл жөнінде деректік материал не дейді? «...Поэтому на усвоение русского языка необходимо обратить серьезное внимание уже в начальной школе 1-й ступени. Преподавание в начальной школе 1-й ступени безусловно должно происходить на родном языке. Но русский язык, как предмет может быть введен со второго же года обучения, в начале только в виде разговорной речи. К моменту окончания школы 2-й ступени знакомство учащихся с русским языком должно быть таким, чтобы преподаватели школы 4-летней второй ступени могли в первые же годы перейти к преподаванию на русском языке, через смешаний». Сонымен қатар мұндай шара мектептің 1-сатысынан 2-ге өтуде қиындық туғызбайтындығын және жоғарылатылған мектепке ілігуіне жол ашатынын көрсетеді: «... Принцип единства трудовой школы оказывается нарушенным и киргизские дети, оканчивая школу 1-й ступени, лишены возможности продолжать образование в школах повышенного типа, где преподавание ведется на русском языке. Это ненормальное положение мы и констатируем теперь» [22]. Құжат мәліметі біріншіден, жоғары типтік және орта мектептердің негізінен орыс мектептері болғандығын және оларда оқу үрдісінің дұрыс жолға қойылған-дығына еріксіз назар аудартса, екіншіден, ұлттық мектептерге кеңес мемлекетінің дәйекті де шұғыл, маңызды да бетбұрыстық іс-әрекеттерге бармай отырғандығын көрсетеді.

Өткен ғасырдың 20-30-жылдарында қазақ зиялылары мектептерді оқу-әдістемелік құралдармен қамту жолында қажырлы еңбек еткендігі даусыз. Бұл тұста А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтың «Есеп құралы», «Оқу құралы», «Тіл құралы» сынды кітаптарды баспадан шығарудағы қажырлы да табанды қарарларын есімізге аламыз. Ә.Бөкейхановты «География», Ж.Аймауытовты «Дидактика», Б.Омаровты «Алгебрасы», М.Жұмабаевты «Қазақстан тарихы» және «Педагогика» сынды еңбектердің авторлары деп мектеп қабырғасынан-ақ білеміз.

Қазақ мектептері үшін 1927-1928-оқу жылында 375 мың данамен 30 атаумен оқулық баспа бетінде жарық көрген [13, 315 с.]. Мектеп оқушыларын оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз етуде басты екі фактор айтулы рөл атқаратыны айғақ. Біріншісі – білікті қаламгер мамандар, екіншісі – жазылған еңбектердің жарыққа шығуына жол салатын қаржылық шешім. Кеңестер елінде бұл салада да қаржының жетіспегендігін қолда бар мұрағаттық құжаттар айғақтап береді. Мысалға жүгінелік. Қазақ баспасы (Казиздат) меңгерушісі Киселев деген азамат 1934 жылғы ҚАКСР ХКК жанындағы Республикалық жалпы білім беру комитетіне берген есепті баянатында баспа ісіндегі қиындықтарымен, соның ішінде сауатсыздықты жою сферасына, бастауыш, орта және жоғары мектептерге арналған пәндік кітаптардың шығарылымы үрдісінің жағдайымен қанықтырады: «Без обеспечения Издательства бумагой, усиления его полиграфбаз и финансового подкрепления – снабжению школ казахским учебником грозит срыв, как это было в 1933 году, несмотря на наличие в настоящем году положительных результатов и значительных сдвигов в работе Казиздат» [23].

Жоғарыда қарастырылған тізбектер мәселесі халық ағарту саласының күрделі жағдайлармен сабақтаса жүргендігін айғақтайды. Қалай десек те мектеп ісі үрдісіне большевиктер белсенділікпен кірігіп, бұқара халықтың тетігін тауып, оны «қозғалысқа» түсіре де алғандай. Директивалық қаулы-қарарлармен қаруланған большевиктік билік негізінен жергілікті жерлердің өзіндік ерекшеліктерімен ескерместен, кеңестік кеңістіктің шар тарапында нәтижелерге қол жеткізуді көздеді және айтарлықтай биіктерді бағындырғандары да.

Қорытынды. Аталып отырған мәселені қарастыра келе, большевиктердің қоғамдық құрылыс үрдісіндегі басты мақсаты сәулетті болашақты – коммунизмнің салтанат құруы еді, ал оған жетуде социалистік қоғамдық-экономикалық формация сынды тарихи өтпелі кезеңді бастан кешіру тиіс

болған-ды. Социализмді құру, өз кезегінде, басты үш міндеттің жүзеге асырылуымен сабақтастырылды. Пролетариат көсемі В.И. Лениннің тұжырымдауы бойынша, біріншіден, елді индустрияландыру, екіншіден, ауыл шаруашылығын кооперациялау, үшіншіден, мәдени революция жасау болатын. Ендеше соңғысын жүзеге асыру жолында Кеңестер билігі орнағаннан Ұлы Отан соғысына дейінгі қарастырылып отырған тарихи уақыт аралығында большевиктердің халық ағарту саласында «табандылықпен» реформалар жүргізгенін және оның айтарлықтай нәтижелерге бастағанын жоққа шығара алмаймыз. Төмендегі тізбектен атқарылған шараларды бағамдауға болады. Міндеттелген уақытпен шендеспесе де, алапат территорияны және әртүрлі ұлттар мен ұлыстарды уысында ұстаған Кеңес Үкіметі негізінен «сауатсыздық» атты дертті тұсаулады.

Мектеп жүйесінде реформаларды жүргізе отырып, күрделі даму сатыларын бастан кешірді. Біз қарастырып отырған кезеңге қатысты мысалдарды жүйелей келе, төмендегідей қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарында республикада мектептердің негізінен төмендегідей өзіндік типтерін ажыратуға болады: бастауыш мектептер, мектеп-коммуналар, ауыл жастары мектептері, жетіжылдық мектептер, екінші баспалдақты мектептері әрекет етті. Екіншіден, жетіжылдық жалпы білім беру 50-шы, сегізжылдық 60-шы, ал орта 70- жылдары іске асырылды деп есептеледі.

Жылдар өткен сайын мектеп санының қалай болғанда да даму динамикасына болғанын жоққа шығармаймыз. Мәселен, 1917 жылдың басында республикада 2389 мектеп әрекет еткен. Ал 1940-41 оқу жылындағы мектептердің жалпы саны 7 790-ға, олардағы оқушылар саны 441 мыңға жеткен. Әрине, мектеп санының артуы мәселесі артында жатқан оның сапалық дәрежеге сәйкестігі ашық сұрақ болып қаларын да назарда ұстағанымыз абзал.

Жалпы Кеңестер елінде, соның ішінде Қазақстанда да халық ағарту ісі ХХ ғасырдың 20-жылдары елдегі қиыншылықтарорын аған әлеуметтік, саяси, экономикалық қайшылықтармен сабақтасқан даму үрдісін бастан кешірсе, ал 30-жылдары ол бір-бірімен қақтығысқан және күрескен социалистік құрылыстың екі әдісіне – бірі интенсивті демократиялық, ал екіншісі экстенсивті әміршіл тәсіліне – тап келді. Соған орай оқу-ағарту саласындағы реформалар жаңарғанымен, кеңестік негізде қала берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Серикбаева Ж.Ш. *Национальные школы Казахстана 1920-х – начала 1940-х гг. – Молодой ученый.* – 2015. – № 8 (88). – С. 787-790
2. *Қазақ ССР тарихы (көнезаманнан бүгінге дейін). Бес томдық. Ү том* – Алматы: Қазақ КСР-інің «Ғылым» баспасы, 1984. - 728 б.
3. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней / Очерк/ Издательство «Дәуір» Алматы, 2003. - 416 с.*
4. *Абдақимов А. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): Учебное пособие. Издание третье, переработанное и дополненное. Книга издается в авторской редакции. - Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 2001. - 488 с.*
5. *Советский Союз: Страноведение СССР/под ред. Темирбаева К. М. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1982- 134 с. (Зарубежному преподавателю русского языка).*
6. *Советский Казахстан за 40 лет (Расцвет экономики и культуры Казахстана за годы Советской власти). Алма-Ата. - 1961. - 41*
7. *Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. Алма-Ата. - 1958. -162 с.*
8. *ҚР Орталық мемлекеттік архиві. - 1643-қор, 1- тізім, 2-іс. 10-парақ*
9. *Қазақстан Коммунистік партиясы тарихының очеркі. Толықтырылып, қайта өңделіп 2-бас. – Алматы: Қазақстан, 1985. - 735 бет. (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанындағы партия тарихы ин-ты – КПСС Орталық Комитетінің жанындағы Марксизм-ленинизм ин-тының филиалы).*
10. *Хрестоматия по истории Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней. Казахское государственное учебно-педагогическое издательство. Алма-Ата – 1962. - 258 с.*
11. *Артықбаев Ж.О. История Казахстана (90 вопросов и ответов). - Астана, 2004 г. -159 с.*
12. *Казахская советская социалистическая республика. Казахское государственное издательство. - Алма-Ата. - 1960. - 479 с.*
13. *Әбдікәдімұлы Ә. Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін). Оқу құралы. - Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1997ж. – 403б.*
14. *Күзембайұлы А., Әбіл Е. История Республики Казахстан: Учебник для вузов. / 5-е изд. перераб. и доп./ - Астана: ИКФ «Фолиант», 2001 г. - 392 с.*
15. *ҚР Орталық мемлекеттік архиві. - 1643-қор, 1- тізім, 2-іс. 63-парақ*

16. ҚР Орталық мемлекеттік архиві. - 1643-қор, 1- тізім, 4-іс. 7-парақ
17. ҚР Орталық мемлекеттік архиві. - 1643-қор, 1- тізім, 4-іс. 14-парақ
18. Орысша-қазақша сөздік. II том (О–Я) Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы. Алматы–1981.-590 б.
19. ҚР Орталық мемлекеттік архиві.- 1436-қор, 1- тізім, 4-іс. 44-парақ
20. Хрестоматия по истории Казахстана. 1900-1945 гг. (Составители Козыбаев И.М., Козыбаев М.К.) – Алматы: Атамұра–Казахстан, 1994.- с.256
21. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды.– Алматы: Атамұра–Қазақстан, 1993. 128 б.
22. ҚР Орталық мемлекеттік архиві.- 1643-қор, 1- тізім, 2-іс. 14-парақ
23. ҚР Орталық мемлекеттік архиві.- 929-қор, 3- тізім, 59-іс. 1-парақ

References:

1. Serikbaeva J.Ş. Nasionälnye şkoly Kazahstana 1920-h – nachala 1940-h gg. – Molodoi uchenyi. – 2015. – № 8 (88). – S. 787-790
2. Qazaq SSR tarihy (könezamannanbügingedeiin). Bes tomdyq. Ü tom – Almaty: Qazaq KSR-iniñ «Ǵylym» baspasy, 1984.- 728 b.
3. İstoria Kazahstana s drevneiřih vremen do nařih dnei / Ocherk/ İzdatelstvo «Däuir» Almaty, 2003.- 416 s.
4. Abdakimov A. İstoria Kazahstana (s drevneiřih vremen do nařih dnei): Uchebnoe posobie. İzdanie trete, pererabotannoe i dopolnennoe. Kniga izdaetsä v avtorskoj redaksii.- Almaty: TOO «İzdatelski dom «Qazaqstan», 2001.- 488 s.
5. Sovetski Soiuz: Stranovedenie SSSR/pod red. Temirbaeva K. M. 3-e izd., pererab. i dop. – M.: Ruski iazyk, 1982- 134 s. (Zarubejnomu prepodavatelü ruskogo iazyka).
6. Sovetski Kazahstan za 40 let (Rasvet ekonomiki i kültury Kazahstana za gody Sovetskoj vlasti). Alma-Ata.- 1961.- 41
7. Sembaev A.İ. Ocherki po istorii kazahskoi sovetsoj şkoly. Alma-Ata.- 1958.-162 s.
8. QR Ortalyq memlekettik arhivi.- 1643-qor, 1- tızım, 2-ıs. 10-paraq
9. Qazaqstan Komunistik partiasy tarihyñ ocherki. Tolyqtyrylyp, qaita öñdelip 2-bas. – Almaty: Qazaqstan, 1985.- 735 bet. (Qazaqstan Kompartiasy Ortalyq Komitetiniñ janyndaǵy partiya tarihy in-ty – KPSS Ortalyq Komitetiniñ janyndaǵy Marksizm-leninizm in-tyñ filialy).
10. Hrestomatia po istorii Kazahskoi SSR. S drevneiřih vremen do nařih dnei. Kazahskoe gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo. Alma-Ata – 1962.- 258 s.
11. Artykbaev J.O. İstoria Kazahstana (90 voprosov i otvetov) Astana, 2004 g.-159 s.
12. Kazahskaia sovetkaia sosialisticheskaja respublika. Kazahskoe gosudarstvennoe izdatelstvo. - Alma-Ata.- 1960.- 479 s.
13. Äbdäkimüly Ä. Qazaqstan tarihy (erte däurden büginge deiin). Oqu qūraly. - Almaty: Respublikalyq baspa kabineti. 1997j. – 403b.
14. Kūzembaiūly A., Äbil E. İstoria Respubliki Kazahstan: Uchebnik dlä vuzov. / 5-e izd. pererab. i dop./ - Astana: İKF «Foliant», 2001 g.- 392 s.
15. QR Ortalyq memlekettik arhivi.- 1643-qor, 1- tızım, 2-ıs. 63-paraq
16. QR Ortalyq memlekettik arhivi. - 1643-qor, 1- tızım, 4-ıs. 7-paraq
17. QR Ortalyq memlekettik arhivi.- 1643-qor, 1- tızım, 4-ıs. 14-paraq
18. Oryssa-qazaqşa sözdik. II tom (O–İa) Qazaq Sovet ensiklopediasynyñ bas redaksiasy. Almaty,1981. - 590 b.
19. QR Ortalyq memlekettik arhivi.- 1436-qor, 1- tızım, 4-ıs. 44-paraq
20. Hrestomatia po istorii Kazahstana. 1900-1945 gg. (Sostaviteli Kozybaev İ.M., Kozybaev M.K.) – Almaty: Atamura–Kazahstan, 1994.- s.256
21. Myrzahmetov M. Qazaq qalai orystandyryldy. – Almaty: Atamūra–Qazaqstan, 1993. 128 bet.
22. QR Ortalyq memlekettik arhivi.- 1643-qor, 1- tızım, 2-ıs. 14-paraq
23. QR Ortalyq memlekettik arhivi.- 929-qor, 3- tızım, 59-ıs. 1-paraq